

Deme Zoltán

ÉRZELEM ÉS TUDÁS MADÁCH TRAGÉDIÁJÁBAN

*Miért ültette Isten édenébe
A tudásnak széles ágú fáját?
A fa terjedt, s lassanként előlte
Árnya a kertnek minden virágát.*

Madách *Hit és tudás* című verséből valók ezek a sorok. Röviden, tömören magukban rejtik a *Tragédia* egyik alapeszméjét. A drámai költeményből gazdagon és árnyaltan bontakozik ki ez a gondolat: a kompozíció változatosságával is, példázatokon, tünődéseken, sejtelmeken keresztül. Az ismeret, a tételekre építő tudomány, a filozófiai tudás, az életbölcsélet nem képes az ember sorsának végső kérdéseit megoldani, elvezetni őt az élet tágas harmóniájához, a boldogság tartós élményéhez. Ádámnak a tudáshoz fűzött reményeiről sorban kiderül, hogy tévesek voltak... Az értelem fölismerései az ember természetes életerőit is megtámadják: csalódást, kiábrándulást hagyva maguk után, s egyre erősebb nosztalgiát az önfeledt, a boldog, az édeni létezés iránt.

1. Madách *Tragédiájában* a hideg tudás, a ráció legfőbb képviselője Lucifer. A drámai költemény kezdetén a szellemerő fölényes fegyverzetével indul a parányi ember ellen: sátáni rontása könnyű győzelmét reméli. A paradicsomi világban azonban, az öntudatlan természettel tiszta, szép harmóniában élő (s a harmónia emocionális élményében elmerülő) emberpár láttán megdöbben:

*Nem küzdök-e hiába a tudás,
A nagyravágyás csábos fegyverével
Őellenek, kik közt mint menhely áll,
Mely lankadástól óvja szívöket,
Emelve a bukót, ez érzelem.*

Lucifer alighanem a legkomolyabb ellenfelét sejtí meg itt. Mert az édeni harmónia élménye a Paradicsom világától elváló ember útján többször életre kél. Női arcok gyöngéd mosolyában villan elő, a szerelem varázsaiból merül föl, másutt a szeretet, a jóság gyógyító, csöndes intimitásában jelenik meg. Olykor a természet szelíd mozdulásai-
ban sejtetni, olykor a költészet, a dal tisztaságában. A sátáni ráció számára megfoghatatlan valami ez... Lucifer kényszeredetten ismeri be tehetetlenségét, amikor az egyiptomi színben a fáraó méltatlan szerelemre gyullad egy rabszolgánót iránt: *E vékony szál, láttad már mily erős, / Kisiklik ujjainkból, és azért / Nem téphetem szét.* – A későbbiek folyamán mindjobban a kívülálló, a külső szemlélő szerepébe kényszerül a luciferi értelem és erő: amikor az ember emocionális megnyilvánulásaival kerül szembe. Inkább csak tünődni tud az ilyen jelenségek fölött, kommentálni, gúnyolódni... Az athéni templom lábánál, az emberi hűség és jóság vergődése láttán, kéjesen harsan föl a hangja (*Mi jó az értelemnek / Kacagni ott, hol szívek mégrepednek...* 944–945. sor). A bizánci színben szinte megkönnyebbül, amikor látja, hogy az ember önnön érzelmei lealacsonyítására is hajlamos (1765–1770. sor). A természetes, hibátlan úton futó értelem azonban továbbra is veszedelmes ellenlábcs marad: csalódások és kudarcok ellenére is föltámad. Lucifer a falanszterben már szellemerejével is élni kényszerül, hogy az anyáért és gyermekéért harcba induló hőst megmérje. Gesztusa azonban a külső hatalomé, a kívülállóé: az immanens folyamatokba ezúttal sem tud beavatkozni, mint ahogy korábban sem tudott...

Emóció és ráció mélyseges elkülönülését példázza az utolsó álomkép is. A megtört embert saját értelmének csödjé hidegen hagyja már: a megsemmisülés szélére elsősorban a rettenetes távlat, az elkorcsosuló érzélem látása sodorja. A személyiség emocionális részének, a csüggedések közepette gyógyító, új erőt adó menedéknek az elsilányulása. A sátáni ráció diadaláról nincs szó: a fatális fejlemény az, amely a tagadás teljes győzelmének útjából elhárítani látszik a komoly akadályt... Éva anyasága menti meg az emberiség jövőjét: a természetes életerő csöndes jelképeként. Az édeni harmónia emberi, emocionális élménye villan föl a pillanat varázsában: vitalitás és humánus érzélem eredendő összetartozását sugallja. A tiszta emóciók végérvényes eltörlése érdekében magát az életet kellene eltörölni... Lucifer egyoldalúan racionális küzdelme olyan erőkön törik meg, amelyeket (elemi humánus képességek hiányában) igazából sohasem értett meg.

2. Madách művének kezdetén az ember a Paradicsomban él. Lelke az öntudatlan természet harmóniájában boldog, otthonos. A kék éggel, a ligettel, a szelíd állatokkal, a gyümölcsöt hozó fákkal együtt maga is az Éden örök szépségének egyenlő részese. Tiszta és természetes lény a patakok zúgásával, a madarak énekével rokon. Mint Éva mondja Ádámnak: *Minő csodás összhang ez kedvesem / E sokszerű szó és egy értelem.*

Ezt a világot adja föl az első emberpár, mikor önálló életre, erkölcsi és szellemi autonómiára vágyik. Gyarapodó ismereteiben, bölcsességgé szűrődő tudásában bízva. Innentől kezdve már csupa küzdelem, fölemelkedés és bukás a sorsuk. Az elvesztett Édenért önálló életük értékei nem kárpótolják őket igazán. A sátáni jóslat beteljesül rajtuk: *Keserves lesz még egykor e tudásod / S tudatlanságért fogsz epedni vissza.*

Ez a nosztalgia, ez a vágyakozás a drámai költemény számos részletét átszővi. Hol szeliden, hol erőteljesebben, hol csüggeteg hangon éled föl. Egyformán szól a vegetáció örömeinek, a tudástól érintetlen emocionális világnak, az önfeledtség állapotának: mindannak ami a paradicsomi élet emléke az emberben. Madách ebben a nosztalgikus körben néhány olyan tényezőt is megnevez, amelyeket a humánus, szép élet lényeges elemeinek lát. Egy motívumot Éva említ, szomorú sejtelmei között: *...égen, földön nem lesz egy rokon, / Nem egy barát, ki biztasson vagy óvjon, / Nem így volt ám ez egykor, szebb időben.* – Egymást óvó, egymást ápoló emberek tiszta, szép kapcsolatára utal: az ember ősi, természetes igénye szerint. Erre vágyik és ebben reménykedik Ádám is, amikor a testvériség és szeretet eszméjével a bizánci színbe lép... Önmagában is felemelő, ám az életküzdelem csüggesztő perceiben különösen vigasztaló, gyógyító erő a hitese emberi szövetség, a szerelem. Ádám és Éva föllobbanó szerelme a falanszterben például újra a paradicsomi harmóniát idézi, ahogy Ádám mondja: az Édenkertnek egy késő sugarát... Az elvesztett világ hangulataival, az ottani élmények ízével rokon, ami a költészetből, a dalból árad. Madách művében a költészet a fény, az illat, a derű, az álmok, a gyöngéd nőesség, a szerelem, az ifjúság szinonímája. Sugallani képes, hogy az élet szépsége eltörölhetetlen. Sugallani képes még azokban a pillanatokban is, amikor az erők versenye egymás után emészti el az emberi értékeket. A londoni szín halálos szakadékát egyedül a jelképpé emelkedő Éva lépi át glóriával: *Szerelem, költészet, s ifjúság / Nemtője tár utat örök honomba / E földre csak mosolyom hoz gyönyört...*

Nem csupán a létezés szépségének és a szépségélmény megmaradásának védőerője a költészet, hanem a Gondviselés sugallatainak kifejezője is. Az isteni intelme így hangzik a drámai költemény utolsó soraiban:

*... egy szózat zeng feléd
Szüntelenül, mely visszaint s emel,
Csak azt kövesd. S ha tettűs életed
Zajában elnémul az égi szó,
E gyöngé nő tisztább lelkülete*

*Az érdekek mocskától távolabb,
Meghallja azt, és szíverén keresztül
Költészetté és dallá fog szűrődni.
E két eszközzel állandó oldalonál,
Balsors s szerencse közt mind-egyaránt,
Vigasztaló, mosolygó géniusz.*

Madách művében a természeti világ helyenként összefonódik az emberrel. A természet öntudatlan mozdulásaiban az emberre, az ember tiszta, érzelmes rezzenéseiben a természetre ismerünk. Ismétlődő, csöndes vigasztalás ez a költszetben: nálunk maradandóbb erők jegyeit tudni magunkban, nálunk maradandóbb erők részének tudni magunkat. Talán ezért is olyan becsesek mindazok a pillanatok, amikor az ember a természettel való egyneműségének élményére eszmél: talán ezért is vonzó az édeni harmónia... A humánus és szép élethez a gyermekkor önfeledtsége is hozzá tartozik: legszebb koraként a léleknek, amelyet bűn megrabolni (3323–3324. sor). A magafeledt gyermekségnek és a paradicsomi boldogságnak az érzelmi élménye mélységesen rokon a drámai költemény szavai szerint. Lucifer az emberpár édeni szerelmében a gyermekkedély megnyilvánulását fedezi föl (200. sor). Éva a római színpadon ekként emlékezik hajdani boldogságára:

*...úgy érzem, mintha álomban feküdném:
A rezge hangon messze múltba szállnék,
Hol napsugáros pálmafák alatt
Ártatlan voltam, játszi, gyermekét
Nagy és nemes volt lelkem hívása.*

Szavai nyomán Ádámban is nosztalgia éled az Édenkert iránt... A drámai költeményben újból és újból fölparazsló vágy Madách életére irányítja figyelmünket. Alsó-Sztrégova csöndes költője, miközben a metafizikai tudásért önemészto harcokat vívott, megmaradt a fű, a virág, a lombos erdő, a madarak, az ifjúság: az élet szerelmesének.

3. Madách Tragédiájában a tudás gyűjtőfogalom: az ismeretek, a tudomány, a bölcsélet együttese. Az értelem, a tanulás, a gondolkodás, a megfigyelés közös terméke. Mindezek a tényezők azonban az emberpár sorsában sohasem válnak igazán örömök forrásává. Inkább csak gátolják a természetes, édeni élményeket idéző élet megvalósulását... A prágai szin azt magyarázza, hogy a tanulásra, a tudomány művelésére szentelt élet eredendő örömök lelkes átélésétől fosztja meg az embert. A személyiség elszürkülésével fenyeget: fonák eredményként a tanulmányozott jelenségek természetes életétől való eltávolodással járhat. Ádám fájdalom nélkül búcsúzik a tudománytól, s tanítványát is erre inti: *Miért tanulnád mindig, hogy mi a dal, | Minő az erdő, mig az élet elfoly | Örömtelen, poros szobafalak közt...*

A ráció koncentrált, hatalommal párosuló világa a falanszter-jelenetben a legtisztább humánus érzelmeket sem tiszteli: a szerelmeseket kigyógyítandó bolondoknak nézi, az anyát elválasztja gyermekétől. Nagyerejű, éles ellenkezést gerjesztve az emberben, mint az anya kiáltása is érzékelteti: *Mit nékem a fagyasztó tudomány? | Bukjék, midőn a természet beszél.* – Amikor a falanszter tudosa elárulja, hogy világukban a gyermekkor önfeledtségét, tündérszép élményeit is eltörölték, Ádám hasonló hangon riad föl: *Ah gyilkosok, nem félték-é egész | S legszebb korától a szűt megrabolni...* Az ember eszmélkedése, az értelem működése mindenkor a test immanens erőinek rovására történik, amint Ádám sejteti: *Minden szavam, agyamban minden eszme | Lényemnek egy-egy részét költi el, | Elégek...*

A drámai költemény egyik fontos kérdése, hogy a tudás nyújt-e valamit cserébe az általa elsorvasztott emocionális és vitális erőért? Nyújt-e egyenértékűt ezekkel? Az önálló élet új harmóniáját például, ahogy az almát kóstoló emberpár reménylette... E kérdéseket vizsgálva szembevetendő a tudást elősegítő tényezőknek különös, meddő köre: a lankadatlan tanulás fonák jutalma (*érezem, semmit fel nem fogok...* 2446. sor), az ismeretek tudományos értékesítésének torzulásai (2467–2470. sor), a tételekhez ragaszzkodó gondolkodásnak az alkotóerőt visszaszorító szerepe (2414–2415., 2526–2530. sor),

de ugyanakkor a tudást kifejező körök sem termékenyek igazán: a tudományt relativitások szövevénye fonja körül, tételeiből hiányzik a maradandóság, a bölcselétről, a filozófiáról pedig kiderül, hogy természeténél fogva alkalmatlan arra, hogy az új harmónia kialakulását hathatósan támogassa:

...csupán költészete

*Azoknak, mikről még nincsen fogalmunk
S egyéb tanok közt ez legjámborabb még,
Mert csak magában mulat csendesen,
Agyrémekekkel hímzett világa közt.*

Nincs szó a tudás totális tagadásáról: az agyrémekek nem annak egészére vonatkoznak, s rokonvonásai vannak a költészettel is... Más is kellene azonban: metafizikai tudás, az isteni hatalom tudása, hogy a világot az ember teljes pontossággal megismerhesse, s emberi érdekű harmóniába rendezhesse. Így váltaná meg a tudás az embert: így teljesülne a Paradicsom kapuján kilépő emberpár reménye... A metafizikai tudással kapcsolatos gondolatok a drámai költeményben elsősorban a halál problémáját övezik. Az ember természeti lényként nem ismerte a pusztulás súlyát: megrontatlan, édeni boldogságát nem zavarta az. A Paradicsomon kívüli világban azonban az új harmónia lényeges akadályává lépett elő a halál, olyan gáttá, amelyen hatalma az emberi tudás semmilyen formájának sincs. Erejének tükrében egyaránt száználmassá és fölöslegessé silányul a tudomány minden nemes küzdelme és fonák törekvése. A londoni szín tudósa általános érvényű igazságot jelez a halál szakadéka előtt: *Egymást szedtük rá azzal, hogy tudunk / Most a valónál mind elámulunk...*

A metafizikai tudás reménye hajtja még a tudományban és bölcséletben csalódott embert. Az űrben játszódó jelenet szerint a halál fölötti hatalmát is innen reméli. A világban uralkodó törvényszerűségek azonban nincsenek tekintettel az ember érdekeire. A föld szelleme mondja ki a kegyetlen törvényt: az ember nem lépheti át lényének határait, nincs esélye a metafizikai tudásra. A halál eltörölhetetlen tény, kifürkészhetetlen titok marad: *Szentelt pecsét az, feltartá az Úr / Magának...* A szellemszavakat igazolják az események is: Ádámra a megsemmisülés vár, mihelyt saját köréből megpróbál kitörni. Remények és valóság súlyos antagónizmusát ekkor kell tudomásul vennie végérvényesen... A tudástól remélt új harmónia nem valósult meg,

4. Madách művében elválik az érzelm a tudástól. Úgy lehetne pedig az élet igazán teljes és boldog, ha ezek a tényezők szorosan, -humánus törvények alapján tartoznának össze. Talán ezért is tesz kísérletet a költő arra, hogy a drámai költemény utolsó színében az összhang lehetőségét is megmutassa. Az isteni intelem szerint a tudás – olykor kegyetlen – fölismerései az emberi küzdelem területeit, céljait határozzák meg; az érzelmi erők és nosztalgiák pedig a kudarck ellenére is megtartják az embert a világban. Hibátlan harmóniára ugyan nem számíthat az alárendeltsége tudatában élő ember – az Isten az erő, tudás, szépség egésze – a küzdés erői azonban megőrizhetőek.

